

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 Історіографія проблеми та джерельна база дослідження.....	11
1.2 Поняттєво-термінологічний апарат дослідження	21
Висновки до розділу 1.....	28
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ.....	29
2.1 Юридичні знання в освітніх програмах, розвиток ка- нонічного права і судової риторики	29
2.2 Державницькі і правові погляди провідних викладачів та випускників.....	56
2.3 Внесок викладачів і вихованців Києво-Могилянської академії в юридичну практику	67
Висновки до розділу 2.....	86
РОЗДІЛ 3. ЮРИДИЧНІ ЗДОБУТКИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ	90
3.1 Місце юридичних знань у навчально-виховному процесі	90
3.2 Внесок викладачів і вихованців у наукові дослідження церковного і канонічного права та навчально-методичне забезпечення викладання відповідних дисциплін	103
3.3 Погляди на державу і право провідних викладачів, їхні здобутки в розвитку філософських основ юридичної науки	137
Висновки до розділу 3.....	161
ВИСНОВКИ.....	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	168
ДОДАТКИ.....	195

Перелік умовних скорочень

- Академія – загальна назва, що об'єднує Києво-Могилянську академію та Київську Духовну академію
- КМА – Києво-Могилянська академія
- КА – Київська Академія
- КДА – Київська Духовна академія
- КПЛ – Києво-Печерська лавра
- НСПГ – Новгород-Сіверський патріотичний гурток
- Кодифікаційна комісія – комісія для створення документа «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., оригінальна назва: «Комісія перекладу і зведення книг правних»
- НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
- ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ПЕРЕДМОВА

Києво-Могилянська академія в 2015 році відзначила свій 400-літній ювілей. Її історія починається 15 жовтня 1615 р., коли заможна київська міщанка Галшка Гулевичівна віддала майно та землю на користь Київського Богоявленського братства. У 1817 р. в процесі освітніх реформ Академія була закрита, а через два роки на її місці постала Київська духовна академія, яка гідно продовжила традиції своєї попередниці щодо всебічного філософсько-гуманітарного підходу до навчального процесу. Цей заклад був скасований з утвердженням радянської влади.

Тривалий час місце юридичної складової в Києво-Могилянській та Київській духовній академії не висвітлювались у правовій науці. Саме тому як ніколи актуальним та своєчасним є докладне вивчення ролі академії у зародженні та формуванні української державно-правової освіти, науки та практики. Вивчення основних державно-правових ідей, що продукувалися і викладалися в академіях, а також впливу зазначених навчальних закладів на юридичну практику слугуватиме поглибленню характеристики національних традицій юридичної науки, освіти і практики та подоланню міфів про правовий нігілізм українців.

На нашу думку, остання теза підтверджується змістом ряду навчальних дисциплін, які викладалися в академії (канонічного права, морального богослов'я, судової риторики) і особливо увагою до викладання латини як загальноновизнаної тоді мови не лише науки, а й юриспруденції. До числа юридичних здобутків слід також віднести державно-правові погляди випускників і вихованців КМА, зокрема, І. Гізіля, С. Яворського та Ф. Прокоповича, а також участь «могилянців» у підготовці різноманітних законопроектів. Не слід недооцінювати і державницьку діяльність таких діячів, як гетьмани І. С. Мазепа, І. О. Виговський, П. Д. Дорошенко, генеральний суддя І. В. Борозна, високопосадовці і політики В. Г. Рубан, О. А. Безбородько, П. В. Завадовський, Д. П. Трошинський, Г. І. Политика, І. Н. Подолинський, В. Г. Туманський, всі вони були вихованцями Академії.

Дослідницький інтерес до проблеми посилюється й тим, що окремі питання зародження та розвитку юридичної освіти, науки і практики в КМА та КДА досі лише побіжно розглядалися в працях суто історичного або філософського характеру. Із загального масиву історіографічних джерел слід виокремити на сьогодні вже класичні праці з історії становлення та розвитку академії

В. С. Брюховецького, З. І. Хижняк, Ю. А. Мищика, Н. Г. Мозгової, В. М. Нічик, В. І. Асоченського, С. Т. Голубєва, М. П. Булгакова (Макарія), М. І. Петрова, Д. К. Вишневського, Ф. І. Тітова, І. С. Захари, філософський доробок таких вчених як Я. М. Стратій, В. Д. Литвинов, В. О. Андрушко, М. В. Кашуба, а також праці вчених діаспори О. П. Оглоблина, А. І. Яковліва та С. О. Ярмуся, та деяких інших авторів, які згадані у відповідному розділі монографії.

Тому метою монографічного дослідження є з'ясування відповідної творчої спадщини Києво-Могилянської академії та Київської духовної академії й оцінка її значення у розвитку вітчизняної юриспруденції.

Авторський внесок в розроблення зазначеної проблематики визначають такі основні положення й висновки дослідження.

Вперше обгрунтовано, що Києво-Могилянська академія як навчальний заклад і просвітницький центр переважно богословського спрямування, компенсуючи відсутність в Україні-Гетьманщині юридичних факультетів, була, окрім усього іншого, зорієнтована на те, щоб її випускники мали запас філософських, політичних та спеціальних юридичних знань для захисту своїх інтересів у суді, успішної служби на судових і канцелярських посадах. Велике значення надавалося вивченню латини як єдиної мови права і науки. Як зазначав один із соратників Петра Могили, професор риторики, а згодом митрополит Київський Сільвестр Косов у своєму творі 1635 р. «Екзегесис» (Роз'яснення), характеризує перехід Києво-Могилянської академії на латинську мову викладання: «Яка ж потреба в латинських школах нашому народові?.. Насамперед та, щоб нашу бідну Русь не називали дурною Руссю. А то поїде бідняк русин на трибунал, на сейм або сеймик, в повітовий міський суд, або земський, дивишся, ні розуму, ні діла; дивиться він то на того, то на другого, витріщивши очі, як ворона». Академія стала справжньою кузницею юридичних кадрів Гетьманщини, її випускнику склали основу суддівського і канцелярського корпусу козацької держави. Щодо подальшого часу в монографії наводяться факти виклику вихованців КМА до служби в приказні чини, на посади секретарів та писарів у Литовську губернію в 1795 р., також на вступ в статську службу, в Мінську, Ізяславську і Брацлавську губернії.

Також в монографічній роботі доведена вагома роль викладачів і вихованців КМА у практичній юридичній діяльності, зокрема їхня активна участь у Комісії по створенню «Прав, за якими судиться

малоросійський народ» 1743 р. Могилянці, зокрема Г. В. Козицький, Г. А. Політика, М. М. Мотоніс, В. Т. Золотницький та Я. П. Козельський, зробили суттєвий внесок у створення нового Уложення законів Російської імперії 1767 р. Окремо слід відзначити державницьку діяльність випускника КМА П. С. Орлика, проявом якої стало створення загальновідомої пам'ятки правової культури України – «Пакти і конституції» 1710 р.

Згадуючи про перекладацьку діяльність могилянців, зазначимо, що вона здійснювалась і при підготовці вже згаданого вище проекту «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Члени Комісії при головуванні Стефановича Василя Васильовича до 1734 р. переклали з латини і польської Литовський статут 1588 р., частину джерел німецького права (чотири частини «Порядку» Б. Гроїцького, його ж «Артикули права Магдебурзького» та «Артикули права Царського» і частково «Про оборону сиріт і вдів»; працю Цезарина «Enchiridion», книгу П. Щербича «Зерцало Саксонське» і частково його ж «Jus Municipale», праці М. Яскера: «Speculum Saxonum», «Jus Municipale», «Promptuarium».

Переклади ж різних філософських трактатів та інших книг здійснювалися протягом усього існування Академії, до певної міри це було одним з напрямом підготовки спудеїв, значна частина яких згодом стала професійними перекладачами. Це підтверджено, зокрема й тим, що у 1737 р. генерал-губернатор Семен Іванович Сукін звернувся до КМА з вимогою надати двох перекладачів латинської та польської мови для міністрів, що від'їжджали в Німеччину. А в 1777 р. на вимогу уповноваженого міністра в Константинополі Стахієва Олександра Стахійовича (1724–1796) відправлені два студенти до Константинополя для вивчення турецької мови і підготовки їх до перекладацької справи.

У роботі встановлено, що елементи юридичних знань включалися в КМА до багатьох навчальних програм, зокрема курсів моральної філософії, а особливо вагоме місце їм належало в програмах курсів каноніки (канонічного або церковного права) та риторики, яка значною мірою викладалася саме як судова риторика. Остання, як з'ясовано на прикладі двадцяти проаналізованих курсів, передбачала прищеплення навичок складання і проголошення захисної та обвинувальної промов («судове красномовство»), підготовки судових документів, а також написання політичних промов. Зроблено висновок про європейський рівень викладання судової риторики в КМА на

основі порівняння її навчальних курсів з відповідними курсами у Варшавській піарській колегії.

Вивчення курсу канонічного права («Каноніки») було запроваджено митрополитом Р. Заборовським у 1738 р. для вищого класу богослов'я, яке здійснювалося за Друкованою кормчою книгою (Никонівською) 1653 р. Після видання в 1787 р. Катерининської кормчої книги викладання в КМА канонічного права, найімовірніше, було переорієнтовано на неї. Ф. Прокопович у Духовному регламенті передбачив введення до КМА основ політичного вчення за С. Пуфендорфом, але про практичне виконання цієї настанови відомостей не збереглося.

На прикладі творчої спадщини окремих мислителів та випускників КМА (І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича) та КДА (Ю. Д. Подгурського, М. Л. Зайцева, Н. А. Фаворова, С. О. Булатова, М. О. Олесницького, О. Г. Лотоцького, П. І. Лівницького, П. О. Лашкарьова, В. І. Екземплярського) розкрито внесок Академії в розвиток української та російської юридичної думки, особливо її природно-правового напрямку.

Так, у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» розкривалися моральні права та обов'язки, оцінка діянь царів, суддів, позивачів, захисників (адвокатів), відповідачів, винних, свідків тощо. Юридичні погляди Стефана Яворського характеризувалися спробами зменшити вплив держави на церкву та невизнанням зверхності світської влади над церковною. Натомість Феофан Прокопович відстоював ідею першочергової влади государів, підпорядкування церкви державній владі, приділяв увагу ідеї природного права та суспільного договору. Спільною рисою праць згаданих професорів КМА було звернення тією чи іншою мірою до постулатів природного права. Тим не менш немає підстав стверджувати про наявність окремої єдиної школи церковного права в стінах Академії.

Загальний огляд праць професорського складу КДА засвідчує про приділення ними достатньої уваги питанням держави і права, поняттям «свобода», «лібералізм», «поліція», «поліцейські правила», умовам існування громадянського суспільства, питанням патріотизму, війни та миру, державним законам, відносинам церкви та держави, проблемам покарання у кримінальному законодавстві, захисту інтересів недієздатних осіб, питанням власності, гуманістичним засадам міжнародної політики, міжнародним відносинам, ідеї природно-правового напрямку в юридичній думці, проблемам визна-

чення, розуміння та ролі морального закону, а також співвідношенню природного права й закону, ну і, звісно, церковно-правовій проблематиці.

У монографії обґрунтовано, що КДА як наступник КМА до певної міри втратила значення школи юридичних кадрів (відповідна функція перейшла до юридичних факультетів університетів), але її викладачі відіграли провідну роль у становленні в Російській імперії церковного законодавства (церковного права) як навчальної дисципліни і галузі теоретичних знань. Першим до курсу наук КДА у 1837 р. увів викладання церковного права І. М. Скворцов (у 1848 р. видав «Записки з церковного законодавства»). Його наступником був П. О. Лашкар'єв (викладав у 1859–1898 рр.). Протягом 1899/1900 рр. церковне право в Академії читав Ф. І. Тітов. Останнім професором церковного права був Ф. І. Міщенко, який викладав свій курс від 1900 р. та до припинення роботи Академії.

Також, було встановлено, що юридична компонента включалася в КДА до багатьох навчальних програм, зокрема курсів морального богослов'я та історії філософії. Моральне богослов'я, зазвичай містило розділ про державу та про відносини між державою і церквою. Цей курс послідовно викладали М. О. Олесницький (1873–1895 р.), митрополит Платон (П. Ф. Рождественський, 1896–1902 рр.), В. І. Екземплярський (нами знайдена його програма курсу, датована 1902/1903 навчальним роком). При викладанні історії філософії висвітлювали державно-правові питання професори П. Рибинський у 1863–1865 рр. та П. І. Ліницький у 1873–1887 р. Поступово звернення до юридичних проблем у викладанні означеного курсу помітно збузалося. Так, Д. І. Богдашевський (Архієпископ Василій) у програмах за 1888/1889, 1892/1893 та 1895/1896 навчальні роки звертав увагу вже лише на правові погляди Платона та Арістотеля, а П. П. Кудрявцев у програмі від 1900/1901 рр. передбачав лише аналіз поняття політики при розгляді вчення Арістотеля.

В тексті монографії уточнено фактичні відомості й оцінки щодо науково-викладацької діяльності та творчої спадщини провідних представників професорсько-викладацького складу і найвизначніших випускників Академії. Йдеться, зокрема, про державно-правові погляди та позиції Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, членами якого були випускники Академії: О. К. Лобисевич, О. Д. Дівович, М. К. Значко-Яворський, В. В. Капніст, Т. В. Калинський, а також про

праці, політичну та громадську діяльність Р. Заборовського, І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича, П. Орлика та ін.

У процесі нашого дослідження набули подальшого розвитку положення щодо:

визначення видатної просвітницької ролі Києво-Могилянської академії в культурному й духовному житті України з урахуванням її значення у становленні вітчизняної юридичної освіти, науки і практики;

загального культурного внеску Київської духовної академії з урахуванням розкриття її значення як провідного центру церковного законодавства, а також морального богослов'я на українських землях у складі Російської імперії;

та ролі канонічного (церковного) права і судової риторики в структурі юридичних знань. Щодо подальшого розвитку та сучасного осягнення канонічного права зазначено у третьому розділі роботи, де йдеться про сучасні підручники з канонічного та церковного права, ознайомившись з якими, можна сказати, що основи, започатковані в КДА, все ж мають місце і використовуються зараз. А докладніше про судову риторику можна прочитати в підрозділі монографії 2.1 «Юридичні знання в освітніх програмах, розвиток канонічного права і судової риторики».

Положення та висновки представленої книги, на нашу думку, можуть бути використані в подальшому науковому дослідженні історії розвитку вітчизняної юридичної освіти та науки, зокрема для поглибленого вивчення юридичної освіти та правової думки в Києво-Могилянській та Київській духовній академії.

Вони також мають знайти застосування у навчальному процесі, методичній та організаційній роботі юридичних навчальних закладів, зокрема, при розробленні навчальних посібників та підручників з курсів «Історія держави і права України», «Історія України», «Історія політичних і правових вчень», «Історія вчень про державу і право», «Історія юридичної думки», «Канонічне право», «Церковне право», «Юридична риторика» тощо.

**ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ,
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА
ТА ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ
АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ**

1.1 Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Києво-Могилянська академія була заснована 15 жовтня 1615 р. За більше ніж триста років (у досліджуваній період) існування закладу цілком природно, що його науково-виховна та викладацька сфери реформувалися, покращувалися, поступово набираючи авторитету на освітянській ниві. Складний шлях від Київської братської школи до Академії був пройдений завдяки зусиллям професорів, вихованців та опікунів закладу. Тривалий час існування та виборювання права називатись Академією залишив сліди в наукових працях тих часів, які наразі складають історіографічне підґрунтя цього дослідження.

Виходячи з того, що наше дослідження є першим з обраної тематики, а відповідних юридичних праць, які безпосередньо стосувалися б його предмета, наразі немає взагалі, тому зосередимось на доробку, що в цілому стосується його об'єкта та ще й містить певну інформацію, корисну для нашого дослідження.

Основна частина літератури датується ХІХ–ХХ ст. Вагомими працями, дотичними до нашої тематики, є книги В. І. Аскоченського: «Киев с древнейшим его училищем Академиею», 1856 р. у двох томах [30; 31]; «История Киевской Духовной академии, по преобразовании ее в 1819 году», 1863 р. [29]. Автор з історичного боку розкриває передумови зародження освіти на теренах України та Росії, порівнює західноєвропейські й російські навчальні заклади і принагідно зазначає, що рівень православних шкіл значно поступався рівню католицьких навчальних закладів. Саме через це постало питання кардинального реформування освіти на теренах України. У працях В. І. Аскоченського досліджується історія становлення та розвитку КМА й КДА, наводяться біографічні дані професорів і викладачів Академії.